

Москва и Петербург в пътеписа на Вазов „Извън България“

Дечка Чавдарова

Образите на Москва и Петербург в пътеписа на Вазов се вписват в цялостния образ на Русия, изграден в творчеството на писателя. В съответствие с конвенциите на различни жанрове Вазов изгражда мита за Русия и българо-руската любов, като интерпретира този мит понякога от иронична дистанция.

Пътеписът „Извън България“ (и въобще Вазовият пътепис) е особено важен от гледна точка на проблема за „географската карта“ в творчеството на писателя, поставен от М. Цанева. В контекста на идеята на М. Цанева за доминиращата любов на Вазов към България пътеписът за Русия се споменава, но той остава извън обекта на изследването: *Не е ли показателно, че този автор на два тома великолепни пътеписи за България не е оставил повече от пет пътеписа за чужбина, от които само един малко по-голям за пътуванията му в Русия* (Цанева 2000:80). Настоящият текст си поставя задачата да открие в пътеписа на Вазов идеите, които могат да провокират научния интерес на изследователите на руската култура към чуждата гледна точка за Русия, а в по-широк план – на изследователите на межкултурния диалог.

Вазовите образи на Москва и Петербург (и въобще на Русия) внасят български елемент в т. н. „петербургски текст“ и „московски текст“ (Бел) на руската култура. Интересно е, че Вазов, който в цялата си творческа практика съпоставя своя труд с делото на чужди културни фигури по формулата „Аз като Пушкин, Омир, Данте, Тас...“, цитира в своя пътепис западния пътешественик Макензи Уолъс, заставайки по такъв начин на същата позиция (в подхода на Уолъс Вазов оценява докосването до глухата руска провинция, до простия народ). Но, като отчитаме митологизацията на Русия в цялостното творчество на Вазов, се изправяме пред въпроса за съотношението между тази външна гледна точка за руската култура и усвоената от писателя-пътешественик вътрешна (руска) гледна точка.

По време на своето пътуване до Петербург през 1887 г. Вазов следва оптималния маршрут на българския пътешественик до Русия – с паравоз до Одеса, оттам до Киев и с влак през Москва до Петербург. Но в този маршрут се крие едно мислено пътуване през руската история от първата столица Киев, през столицата на руското царство Москва до петровата столица, символизираща европеизацията на Русия – „пътува-

не“, осъществено например в статията на Гогол „Петербургские записки 1836 года“, съдържаща гледна точка, близка до славянофилската. Съпоставката с Гогол се налага и от това, че Вазовото описание на Киев съдържа множество реминисценции и преки цитати от творчеството на Гогол: историята на Украйна се предава чрез отпратки към „Тарас Булба“, Днепър се възприема през Гоголевия образ, споменават се русалките, при което реалността се разграничава иронично от фикционалния свят на Гогол: *Аз пък жалех, че не беше лятос, за да видя Днепър тъй величествен и поетически хубав, както го изобразява Гогол* (Вазов 293). Описанието на пътуването на север, към Москва, съдържа коментар на студа и обширните руски пространства – особености от климата и географията на Русия, които са митологизирани. У Гогол, в съответствие с неговата климатологична концепция за културата, изместването на руската столица на север носи отрицателен знак. Напоследък в научната литература се анализира и превръщането на студа в политическа метафора в различни текстове както на руски автори, така и на чужди пътешественици в Русия (Кръстева 2005, Никанорова 2006). Интерпретацията на Вазов се различава от славянофилската гледна точка, както и от чуждата гледна точка за същността на руската империя, възплътена в политическата метафора студ (лед). Студът се разглежда в пътеписа просто като фактор, определящ спецификата на руския бит, изграждането на руския дом:

Строгостта на климата е научила русите най-майсторски да се предпазват от него. Който си има брада, има си и гребен. Всички домове имат двойни стъкла на прозорците, които са един или два най-много в стая, дебели стени, дебели врата, херметически затворени, огромни кирпични пещи, , които дават продължителна и равна топлина с малко дърва. С такива удобства руската зима е почти най-приятното време на годината, те са общи и в градовете, и в селата.

(Вазов 1977, т. 11:294)

Тъй като в своя текст българският писател непрекъснато използва руски поговорки, тоест, възприема Русия през руския езиков стереотип, той завършва цитираното описание с поговорката „Русская кость тепло любит“. Наред с това във възприятието на човека, идващ от юг, снежните руски пространства извикват и отрицателни емоции:

Чини ти се, че се намиращ на една мъртва планета, вечно замръзнала. Въображението не иска да повярва, че това огромно натрупване от сняг ще се разтопи, ще се изпари и ще иде в морето с нараслите вълни на реките и че един ден пролетта ще раззелени и разцъфти тези монотонни пространства. Намусеното пепеляво небе прихлупваше ниско земята и придаваше още повече меланхолия на пейзажа.

(Вазов 1977, т. 11:296).

Но външната гледна точка се преплита с руска гледна точка, която се съдържа в изразите „дремучи лесове“, „страшно и величествено“. Описанието на Вазов включва и друг образ, също митологизиран в руската култура – образа на железницата, който се свързва с образите на обширните пространства и на студа. Въпреки непрекъснатото възприемане на Русия през митологемите на руската култура, на Вазовия пътешественик е чужда руската концептуализация на железницата като зло, разрушение, антиприродност, която откриваме у Некрасов, Толстой, Есенин. Позицията на българския писател е просветителска, рационалистична – той осмисля железницата като плод на прогреса, благо на цивилизацията, особено необходимо в огромна страна като Русия:

Вагоните на руските железници са извънредно сгодни и спокойни. Комфортът намалява мъкарията на тридневното и тринощно пътуване през тия еднообразни полета. Макар че навън беше силен мраз, вътре във вагоните имаше постоянна температура 18 градуса. Руските вагони се топят с пара, прокарвана с тръби из стените и под пода.

(Вазов 1977, т. 11:294)

Първото впечатление на Вазов-пътешественика с Москва е от Курската гара и това впечатление, както отбелязва самият писател, е неприятно – дванадесет вагона с осъдени на каторга. Симптоматично е, че писателят не вписва композиционно образа на Курската гара в цялостния образ на Москва, изграден в следващите II и IV част на пътеписа. Това композиционно решение съдържа усещането, че гарата е особено гранично пространство, че не е същинска част на града. В описанието на каторжниците жалостта се преплита с чувството на боязън и антипатия: *Не забележих обаче отчаяние и скръб в изражението им. Напротив, някои хвърляха иронически и дръзки погледи на публиката, която ги поглеждаше боязливо отдалече, или глумяха [...] Не можах да узная политически ли бяха тия престъпници, но заключавам по грубите им, лишени от интелгентност физиономии, че са обикновени злодейци. А може и да се лъжа* (Вазов 1977, т. 11:297). Това описание не диалогизира с образите на каторжници, създадени от руската литература¹, макар че в много други случаи възприятието на писателя е пречупено през нея. Външната гледна точка на Вазов намира израз и в прякото противопоставяне на руската и българската политическа действителност, като се демонстрира усет за възплъщението на националния манталитет в езика: *Аз с благодарение спомних, че България няма каторга в земята си, нито понятието ѝ в езика си, и желая винаги да пребъде в тая завидна бедност* (Вазов 1977, т. 11:297).

¹ За специфично руската концептуализация на понятието *закон* (опозицията *закон-благодат*, съчувствието към каторжниците) вж. у Есаулов 1999.

Озаглавяването на III част, посветена на Москва, откроява в облика на града сакралното пространство, с което се оказва близко до руската символизация на столицата като храм: *Москва. Красная площадь. Василий Блаженный. Кремъл и съкровищата му. Храм Христа спасителя. Руското благочестие. Физиономия на Москва. Граф Лев Толстой*. Епиграфът от Пушкин допълнително сближава възприятието на Вазов до руската митологизация на Москва, въплътена в литературата: *Москва, как много в этом звуке / для сердца русского слилось!* Този диалог с руската литература превръща чуждата гледна точка в своя – феномен, присъщ на текстовете на Вазов за Русия. Емоцията, която извиква руската столица в сърцето на руснака, писателят приписва и на всеки чужд поглед: *Надали има чужденец (от каквито и чувства да се въодушевява спрямо Русия), който да е видял за пръв път Москва, без да му не е забил сърцето от страшно вълнение* (Вазов 1977, т. 11:298). Сравнението на Москва с Ерусалим и Рим сакрализира града, извиква идеята „Москва – трети Рим“. Апологията на Москва се допълва от подчертаването на ролята ѝ в руската история: *Поставена между Азия и Европа, тя като един въздушен борв пустинята понесе вихрушките на Възток и дочака ударите на Запад. И победи. Наполеон се стопи в нейния пожар* (пак там). Описанието съдържа и съпоставката Москва – Петербург, което също подсказва знанието на автора за руската култура, за руската дилема – Москва – Петербург: *Великият Петър грубо я развенча. Той направи Петербург глава на Русия. Тя остана сърцето ѝ* (Вазов 1977, т. 11:298). И в този случай писателят прибегва до руска поговорка като илюстрация на митологизацията на Москва в руската култура: *Новгород – отец, Киев – мать, Петербург – голова, матушка Москва – сердце!*

Съществен елемент от образа на Москва в пътеписа е архитектурата – особено храмовата. Интересно е възприятието на храма „Василий Блажени“, в което се съдържа двойственото отношение към Ориента в българската култура отблъскването от познатия образ на ориенталското и влечението към източната екзотика. Изразите „турска мечет“ и „възточен вкус“ крият отрицателни конотации, но цялостният облик на храма с неговата еkleктика извиква възторга на пътеписеца: *Цял час гледаш заплеснат и не знаеш: византийски храм ли е пред тебе, готически кастел ли е, минарета ли са, будийска пагода ли е, феерия ли е? Един поетически сън вкаменен* (Вазов 1977, т. 11:299–300).

Описанието на московските храмове съдържа идеята за руското благочестие, за „православния руски народ“ – една руска идея, придобила месианистични измерения в концепта „народ-богоносец“. Близка до сърцето на Вазов е сакрализацията на царя и руската идея „вручение себѣ“: *Вярата, с която е свързана предаността към царя, и днес е най-силната нравствена пружина, когато е потребно да се пробуди пословичния героизъм и самоотвержения на този велик народ* (Вазов 1977, т. 11:303). Приемането на чуждата национална митология е подчертано допълнително от цитирането на руската поговорка: *Русским*

богом и руским царем святорусская земля держится (пак там). Във връзка с това бихме могли да уловим във Вазовото отношение към Русия раздвоение между знанието за руския деспотизъм, което намира израз в много текстове на писателя от различни жанрове (а в пътеписа в описанието на каторгата) и мита за „добрия руски цар“ – баща и на православния български народ.

Вазов развива идеята за руската същност на Москва и във фрагмента, съдържащ етнологичен коментар на руския национален характер. Този коментар също крие автопортрета (авгостереотипа) на руснака: руското гостоприемство, широката руска душа, знак за което са цитатите „словоохотлива“. Вазовата концептуализация на Москва като пазителка на руската душевност скрито цитира и текстовете на руската култура, в които присъства подобна концептуализация – „Москва и Петербург“ на Белински и „Петербургские записки“ на Гогол. За подобно „цитиране“ говорят такива елементи от образа на Москва като обедите и виното. Тази руска, вътрешна гледна точка се съчетава с външната, българска гледна точка за руския характер: *Руснакът е фаталист, както и турчинът*. В сравнението на руснака с турчина е закодирана дистанцираност от руския манталитет (особено като се има предвид стереотипът на турчина в творчеството на Вазов). Въвеждането на дистанциран поглед спрямо руския характер, в чийто обсег попада нечистотата на простия народ и невъздържаността в оргиите, има демитологизиращ ефект: *Големи грижи ще трябва още да се поправи нравствено простия руски народ* (Вазов 1977, т. 11:308). В кръгозора на Вазов попада и задният двор на Москва (в текста изразът „задни дворове“ се употребява в прекия смисъл): описанието на уличките на старата столица и трактирите улавя бедността, нечистотата, грозотата (с. 303). Това описание е допълнено от обобщение, което ситуира Москва в културно отношение между Европа и Изтока: „полуевропейски, полуазиатски“. В това отношение текстът отново се раздвоява: източното, което в описанието на „Василий Блажени“ е лишено от отрицателен знак, в цитираната фраза получава такъв знак. В резултат на това гледната точка на българския писател се идентифицира с европейската, българското се измества извън рамките на Изтока (което е в съзвучие с културната, мисионерска роля на Вазов).

Дистанциран е и погледът на писателя спрямо търговското съсловие като съществена част от облика на Москва (Китай-город). Критичен нюанс има разсъждението за антинемските настроения сред московските касапи – настроения, които могат да доведат до Вартоломеева нощ.

Описанието на Москва не само съдържа славянофилската гледна точка за руската култура и нейната демитологизация, но и пряк диалог с руските славянофили, на които е посветен отделен фрагмент в пътеписа. В този диалог Вазов запазва дистанцията на чуждия пътешественик в Русия, който запознава своя читател безпристрастно с руската култура. Във финала обаче писателят-пътешественик отново напуска полето на обективното описание и се връща към митологизиращия патос, превръщайки чуждото в свое:

„Матушка Москва, белокаменная, златоглавая, хлебосольная, православная, словоохотливая!“. Тъй нежно, тъй простодушно-благоевейно руският мужик дума, като сваля шапка и се кръсти, кога види Москва отвъд Воробиеви гори...С тия думи се прощавах и аз с Москва подир кратковременно гостуване в заветните ѝ огради, когато влакът ме понесе на север към нейния щастлив съперник – Петербург.

(Вазов 1977, т. 11:310).

Реалното пътуване на българския писател от Москва до Петербург се превръща в символично пътуване между двете митологизирани културни пространства. Изразът „щастлив съперник“ като метафорично определение на Петербург подсказва, че Вазов не остава във властта на славянофилската идея, че му е близка и идеята на западниците. Писателят възприема Петербург също през призмата на руската литература, на т. н. „петербургски текст“ на руската култура, за което говори цитатът от „Медния конник“ (текст, преведан от него): *Петър Великий отдавна ламтял да пробие нейде на Балтийско море „прозорче към Европа“ и да сближи Русия със западната образованост* (Вазов 1977, т. 11:313). Скрит цитат съдържа и описанието на пустошта, сред която е изградена Петровата столица, обличането на Нева в гранит. С респект и възхищение се описват знаците на европейската образованост – Ермитажът, Императорската публична библиотека, Исакиевският събор.

Наред с това авторът забелязва и отрицателните страни на Петербург, което внася демитологизиращ патос в неговия текст. Петропавловската крепост със своите „червеникави грозни зидове“ извиква у него „тежко чувство“. В кръгозора на автора попада и животът на бедните обитатели на Петербург – мизерията, самоубийствата, за които пишат вестниците (макар че зад тези описания може да се улови и знание, почерпено от литературата). Откриването на причинно-следствена връзка между житейските трагедии и климата говори за близостта на Вазов до климатологичната концепция за културата, възприета и от авторите на много руски описания на Петербург. В своето описание на петербургския климат писателят въвежда и българската гледна точка, като противопоставя пряко на Севера обичаната родна природа:

Две неща не се забележават тука, без които познаваш, че пролетуваш в съседството на полярния предел: няма цветя по градините и ароматите им, няма птички из въздуха и песните им. Скъпливите косвени лучи на слънцето такъв разкош не позволяват. А нашите тракийски долини са размирисали от трендафили и в градините ни благоухаят карамфили и неят славейченца, и из клоните цвъртят весело хиляди птиченца и играят фантастически кадрили из благият въздух. О, Отечество, колко си хубаво!

(Вазов 1977, т. 11:320)

Тази гледна точка на Вазов-патриота внася семантичен разрив във възторженото описание на островите като „прелестни оазиси“ с „разкошни

градини“ и „гиздави летни къщици (дачи|“ (Вазов 1977, т. 11:320). Спомен за българските села и градчета, за къщите с дворчета и градинки с овошки извикват и петербургските жилища, „на които единственият кръгозор са няколко високи стени [...]“ (Вазов 1977, т. 11:337).

Митът за Петербург като символ на европейската култура се разрушава и от наблюденията на писателя-пътешественик над някои явления на изкуството. Така например Вазов остава чужд на очарованието на балета и предлага следното шеговито описание: „пантерски скачания на полуголите деви“, „дервишки въртения, котешко бягане, ходене по пръстите и хоризонтално вдигане на единия крак към публиката...“ (Вазов 1977, т. 11:321). Иронична усмивка извикват балаганите, различащи простия народ, с подвикванията на актьорите („Егор, не смотри болваном, твоя очередь!“; „Миколай, ты запутал меня, проклятый!“ – Вазов 1977, т. 11:322). Тези балагани напомнят на автора за нашите любителски представления, на които „Райна княгиня излиза с пьдарски мустаки“. С ирония се описва и лубочната литература – „блудкави приказници с чудати названия и фигурки на кориците с за разни богатири, чудовища и страхотии, наивни създания на руска фантазия“ (Вазов 1977, т. 11:322). Като обръща внимание на масовата култура, Вазов засяга въпроса за разрива в руската култура между нивото на руския народ, който „се намира още по своето умствено развитие в полуазиатския век на Ивана Грозни“, и образованото по европейски образец столично общество.

В своята оценка на европейската образованост Вазов въвежда и славянофилската гледна точка, определяйки Петербург като „най-малко руски“ и противопоставяйки на на западническия мит за Петербург славянофилския. Включването на тази руска гледна точка е означено от цитата на поговорката „Москва създадена веками, Петербург милионами“ (Вазов 1977, т. 11:314). Но когато авторът иронизира недъзите на западната цивилизация и сляпото подражание на Запада, в позицията му се преплитат усвоената руска славянофилска гледна точка с възприятието на страничния коментатор: *Даже и бабичките, които продават печени семки от слънчоглед по улиците, препоръчват стоката си като загранична. „Подсолнечки откуда, бабушка?“*. „Заграничния: из Тамбовской губернией, поддержите комерцию, барин“ – отговаря тя“ (Вазов 1977, т. 11:323). Външна е и гледната точка спрямо аристократичното прахостничество: *Руското разсипничество на Запад е станало за приказ: „Riche comte un boyard russe.“ Златния сън на всяка парижка кокотка е да си намери един „руски княз“* (Вазов 1977, т. 11:323). Самото определение *разсипничество* съдържа българското осмисляне на явлениято, което в определени текстове на руската култура биха определили като *широта* и *щедрост*. По такъв начин в текста на пътеписа понятието *руско* получава значението „чуждо“.

С подражанието на Запада Вазов обяснява и „женския въпрос“. Писателят изразява отрицателното си отношение към идеите на еманципацията, определяйки свободата като разврат и падение на нравите (но с

уточнението, че тези явления засягат не истински образованите жени, а полуобразованите): *Разпуснатостта на руския и леконравият ѝ, разслабването на семейните връзки и развратът, който яде като живеница руската фамилия и общество, плашат с размерите си...* (Вазов 1977, т. 11:328). По повод на това обществено явление Вазов разсъждава за раздвоението на Русия между Европа и Азия след Петър Първи, когато немската култура „прониква в плътта и кръвта на руския живот“ и му носи не само обновление, а се превръща в „микроби в държавния руски организъм“:

Да, руския направи голям скок, скок на кенгуру, каквито само Русия прави в болезненото си стремление да приеме западната цивилизация, а по-често – недъзите ѝ. Тя не един път е учудвала Европа с такива салтоморталски, ненормални скокове, които я хвърлят от една крайност в друга. Вземете Петра Великий: той с един юмрук в гърба тласна Русия от Азия в Европа и от това силно потресение тя още не може да дойде в равновесие.

(Вазов 1977, т. 11:328)

На пръв поглед изразяването на подобна идея, съпадаща с тази на славянофилите, би могло да се възприеме като вътрешна гледна точка спрямо руската култура. Но в самия дискурс се крие дистанцията на автора спрямо неговия обект: не толкова в местоимението „тя“ при назоваването на Русия (както видяхме, в други случаи тези граматически особености не пречат на възприятието на Русия като своя), колкото в заемането на позицията на Европа („не един път е учудвала Европа“). Дистанцираният поглед на Вазов намира израз и в тематизирането на славянофилската позиция и разграничаването от нея в някаква степен – споменавайки несъобразяването на Петър Първи с руския дух, авторът добавя: *Славянофилската партия по тая причина се сърди на великия реформатор, и не съвсем без основание* (Вазов 1977, т. 11:329). Българският писател се опитва да застане между двата лагера в руската обществена мисъл – славянофилите и революционерите-демократи и нихилисти: той признава ролята на последните като „отпор на охранителите на съществуващия ред“, но посочва израждането на техните идеи и крайностите, до които стигат (в много свои текстове Вазов полемизира с руския нихилизъм и подчертава вредното му влияние върху българската интелигенция).

На партията на славянофилите Вазов посвещава и отделна част на своя пътепис, като привежда и цитати от стихотворения на Тютчев и Хомяков. Възхищението от тези стихове също съдържа българската гледна точка, при което естетиката се изтласква от прагматиката: *С такива вдъхновени звукове славянофилските поети подготвяха в душите великата война за освобождението на България* (Вазов 1977, т. 11:334). Проницателният читател би уловил зад възхищението на автора и усета му за мистицизма в интерпретацията на призиването на Русия за обединяване на славянството (макар че самият български поет сакрализира

Русия в своите стихотворения). В израза „тяхната дълбока вяра в тая грандиозна мисия на Русия дохожда до мистицизъм“ се крие Вазовото неприемане на мистицизма, пряко изразено в други негови творби, в които мистицизмът на руската литература се оценява като чужд на българската култура.

Въз основа на направените наблюдения можем да стигнем до извода, че Вазов не може да остане в полето на един стил: в неговия дискурс се преплитат вътрешната с външната гледна точка спрямо руската култура (тази на европеец или български патриот), митологизиращата и демитологизиращата процедури. Ако прочетем самото заглавие на пътеписа в метафоричен план, бихме казали, че Вазов е и „извън България“ със своите русофилски пристрастия, и „извън Русия“, обитавайки физически нейното пространство. В науката (руска и българска) изследователите на Вазов прочитат в неговото творчество това, което им е близко, и премълчават друго. Безпристрастният прочит на текста (доколкото е възможен), отворен към цялостния образ на Русия, често е изправен пред необходимостта от деконстриращи процедури.

Цитирана литература:

- Вазов 1977:** Ив. Вазов. Извън България. // Ив. Вазов. Събрани съчинения в 22 т. т. 11. София, 1977.
- Есаулов 1999:** И. Есаулов. Закон. // *Идеи в Россия. Idei w Rosji. Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski w 5 t. pod red. Andrzeja de Lazari. Łódź, t. 1, s. 182–184.*
- Кръстева 2005:** Д. Кръстева. Руската приказка за Леденото царство (към речника на метафорите на абсолютизма). // *The tireless seeker. Неуморният търсач. Сборник, посветен на 30-годишната преподавателска и научно-изследователска работа на доц. д-р Ивайло Петров. Шумен, 2005, с. 244–250.*
- Никанорова 2006:** Е. К. Никанорова. Парадигматика мифологеми мороза.: климат – российская государственность – душевный строй нации. // *Текст и интерпретация. Новосибирск, 2006, с. 14–33.*
- Цанева 2000:** М. Цанева. Географската карта на Вазовото творчество. // М. Цанева. Патриархът. Етюди върху творчеството на Вазов. София, 2000.